

Наталія Макаренко

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ВИТОКИ Й МОДЕРНІ ВИКЛИКИ (ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ФОРМАТ)

У статті розглянуті умови формування національної ідентичності, історичні та геополітичні обставини, які зумовили її регіональний характер. В історичній ретроспективі розглянуто зовнішні та внутрішні фактори, вплив яких значною мірою зумовив відмінності в національній ідентичності населення Півдня України.

***Natalia Makarenko** **The regional dimension of national identity: origins and contemporary challenges (South Ukrainian format).** *In this article we are talking about conditions of national identity forming, historical and geopolitical circumstance witch provide it regional character. In historical view we are talking about outside and inside factors, there influence become a differentiation in national identity of the Southern Ukraine citizens.**

Майбутнє незалежної України пов'язане з процесом формування солідарної політичної нації. Значною мірою успішність націотворчого процесу в Україні загалом і процесу формування національної ідентичності, якому притаманний ще й регіональний вимір, зокрема, визначається синтезом двох вимірів ідентичності: територіальної і етнічної.

Аналіз, в історичній ретроспективі, факторів, які зумовили регіональний вимір української ідентичності і визначають сучасні тенденції регіональних особливостей, є метою цієї наукової розвідки. Актуальність зазначеної проблематики підтверджується численими дослідженнями українських авторів — Л. Нагорної, О. Майбороди, Ю. Римаренка, О. Картунова, С. Кисельова, А. Ко-

лодія, І. Кресіної, В. Лісового, Г. Палій, Ю. Саєнка, Т. Рудницької, М. Шульги та інших.

Один з найвпливовіших західних дослідників Е. Сміт характеризує національну ідентичність як абстрактну, багатовимірну конструкцію, пов'язану з багатьма різноманітними сферами життя і схильну до численних перетворень і поєднань. Її найголовнішими рисами є історична територія, спільні міфи та історична пам'ять, спільна культура, єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів, спільна економіка¹. За Смітом, національна ідентичність може поєднуватися з іншими різновидами ідентичностей — класовою, релігійною, етнічною. Остання є однією з найпоширеніших і найбільш стабільних форм ідентичності, в основі якої лежить спільність походження, мови, традицій. Що ж до регіональної ідентичності, то вона є самоусвідомленням територіально диференційованої спільноти людей, когнітивна модель світу якої визначається образами певної території, її соціальної й політичної історії.

Формування ідентичності української спільноти відбувалося і надалі відбувається в процесі взаємодії, взаємовпливу та часом конфлікту регіональних ідентичностей, які сформувалися історично. Процес формування національної ідентичності утруднювався, гальмувався, а за висловом Л.Нагорної — «розмивався» трагічними обставинами історичної долі українців, змушених існувати на стику християнського і мусульманського світів, а згодом західноєвропейської та російської етноцивілізаційних платформ². На обставини розвитку українських земель, формування української спільноти на межі цивілізацій, перетині православно-візантійської та католицької традицій наголошували і наголошують як вітчизняні, так і західні дослідники. Зокрема, С. Гантінгтон зазначав, що лінія розлому між цивілізаціями, що відокремлює Захід від православ'я, проходить прямо її (Україною — *прим. авт.*) центром ось уже декілька століть³. Складність і трагізм долі української нації полягає в тому, що Україна знаходиться не лише на перетині цивілізацій, а й сама пересікається цим перетином на різні частини, причому ця різність, на жаль, є дуже багатовекторною.

Регіональна диференціація в Україні з відмінними ідентичностями — вагомий чинник впливу на суспільно-політичні процеси. Саме так сприймає Українську державу переважна більшість власних громадян: 47,4% українських громадян, за даними соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова в квітні 2005 р., визнали наявність розколу за регіональною ознакою⁴.

Тривале перебування значних частин українських територій, на яких розпочинався процес українського етногенезу, під владою і у складі різних держав (Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій, Румунії, Чехословаччини і, врешті, Радянського Союзу (який де-факто був наступною моделлю Російської імперії), в умовах відсутності власної державності (за винятком епохи Київської Русі, короткочасного існування держави Богдана Хмельницького та УНР) відчутно позначилося на етносоціальних і етнополітичних процесах в їх середовищі, зумовило значною мірою особливі типи регіональної ідентичності, регіональні стереотипи, менталітети і, зрештою сформували, за висловом Л. Нагорної, регіональні коди й традиції⁵. Інтерпретація історичного минулого, його усвідомлення сьогодні та розуміння майбутнього відбувається крізь призму цього історичного досвіду, відображеного в історичній пам'яті, яку багато вчених вважають базовим елементом національної самототожності.

Державна територія України дійсно має *інтеграційний* характер, тобто включає регіони, які тривалий час розвивалися в складі різних держав, що найбільшою мірою й визначає помітні регіонально-культурні відмінності. Але, акцентуючи увагу на цій обставині, фактично не враховується те, що основним чинником, який визначив об'єднання різних історичних регіонів в одному державному утворенні, абстрагуючись від того, яким шляхом це було здійснено, була географія етнічних українців, розуміння їхньої єдності у середовищі культурних та політичних еліт. Це і визначило той факт, що близько 95 відсотків державної території України — це українська етнічна територія, тобто ареал розселення української етнічної нації. Тому із заходу на схід (від Львівської до Сумської областей), і з півночі на південь (від Чернігівської області до північного Криму) етнонаціональна структура населення є доволі однорідною і характеризується великим превалюванням етнічних українців. А безперечно поліетнічний характер має лише Крим та порівняно невеликі прикордонні ареали.

Проблеми регіональності характерні не тільки для України, але й для інших країн світу. Так, багато країн Західної Європи відзначаються розмаїттям культурних регіональних ідентичностей, що склалися історично. Наприклад, у Бельгії межа культурного розходження пролягає між валлонами і фламандцями, у Великобританії — між англійцями, шотландцями і валлійцями тощо. У стабільних суспільствах регіональна ідентичність не домінує

над національною. Але в умовах трансформації суспільства, в кризових ситуаціях її роль підвищується, вона стає своєрідною захисною реакцією регіонів та індивіда на економічні труднощі, політику «центру» в економічній, культурній, мовній та інших сферах. Тому втрата ідентичності в умовах глобальної конкуренції для сучасних суспільств стає екзистенційною загрозою, питанням «впізнання» та збереження себе у глобалізованому світі. Ідентичність як «ключовий елемент суб'єктивної реальності» (П. Бергер) стає важливим чинником внутрішньої та зовнішньої політики держав, оскільки забезпечує солідарність громадян, консолідацію суспільства.

Регіональна диференціація в Україні набагато складніша, ніж стереотипізований поділ на Західну та Східну Україну. Адже неможливо не брати до уваги існування ще двох великих регіонів — Центру та Півдня, які характеризуються і спільними, і відмінними рисами.

Територія Південної України є порубіжжям східноєвропейського та середземноморського просторів — геостат. Тут, на думку О. Реєнта, межують краї трьох соціокультурних «плит», які з певною часткою умовності ототожнюються зі Східною, Західною та Південною Україною⁶. Західноукраїнські терени перебували у західноєвропейському геополітичному просторі близько 700 років. Східна і Південна — відповідно, 300 і 200 років, причому південна плита понад два тисячоліття знаходилась у середземноморському просторі, а згодом 200 років у російському, державність якого формувалася, скориставшись основами суспільно-політичного ладу азійського типу. Порубіжність на межі християнського і мусульманського світів, відмінності яка вона спородила, зазнали екстраполяції на майбутнє.

Одним з факторів складання диференційованих рис південноукраїнської ідентичності є процес формування національного складу населення. З другої половини XVI ст. відбувалось інтенсивне заселення південних окраїн Росії: території між Доном і лівими притоками Дніпра і Десни. Сюди почався інтенсивний відтік населення з центру країни, який тривав до середини 30-х, а місцями і до 50-х рр. XIX ст. З початку XVIII ст. цей південний край, який до того через низьку заселеність, економічний застій не мав регіонального статусу в сучасному розумінні, дістав загальну назву «Новоросія», «Новоросійський край», що свідчило про виокремлення нового регіону України. Внаслідок інтенсивного «перемішування»

формувався особливий тип регіональної ідентичності, лише мінімальною мірою пов'язаний з етнічністю⁷. Райони «нового освоєння» російська влада намагалася опанувати шляхом прискореної модернізації. Колонізаційний потік охопив різні станові групи населення; прибували тисячі російських й українських та інонаціональних переселенців. На початку ХІХ ст. (1806 р.) уряд дозволив переселятись у Південну Україну іноземним колоністам-землеробам, вівчарям, шовководам⁸. Переселенці отримували великі земельні наділи, звільнялися на 50 років від податків і назавжди від рекрутчини, мали позики та ін.⁹. Багато німецьких колоній виникає у Таврійській, Катеринославській та Херсонській губерніях (Південно-Східна Україна). Стимулюючи заселення цих земель німцями, уряд намагався вирішити завдання освоєння величезних земельних територій, захисту кордонів після ліквідації Запорозької Січі. Темпи зростання німецьких колоній були вражаючими. Так, якщо в 20-ті роки ХІХ ст. в Херсонській губернії було 40 поселень, Таврійській — 50, Катеринославській — 26, то в 1915 р. їхня кількість досягла 233 колонії¹⁰. У Південній Україні, в Причорномор'ї, виникло 4 шведські колонії¹¹. Наприкінці ХVІІІ — перші три десятиріччя ХІХ ст. після російсько-турецьких війн болгари масами переселялися на південь Росії, шукаючи порятунку від турецьких репресій¹². Болгари заснували ряд поселень у Новоросії і Південній Бессарабії. Колоністи, серед яких переважали землероби, отримали від царського уряду колоністські права, статус і пов'язані з цим пільги. Мала місце також болгаро-грецька колонізація Криму, яка йшла головним чином морським шляхом¹³.

За умовами мирного договору з Туреччиною (1700 р.) українське населення одержало право вести господарську діяльність на землях південніше Запорозжя. Це важливо для нас з такої точки зору: на землі Північного Причорномор'я поширювалося слов'янське, українське населення, що саме по собі змінювало етнополітичну ситуацію на цих територіях і, крім того, стимулювало етногенетичні процеси серед місцевого етносу.

На кінець ХVІІІ ст. із приєднанням до Росії у 1783 році Кримського ханства і Правобережної України внаслідок поділу Речі Посполитої у 1793 році завершилося формування локальної території України. Південна Україна разом з Правобережною та Лівобережною опинилася в складі Росії. Приєднуючись до Росії, Південна Україна мала досить яскраво виражені регіональні ідентифікації насамперед у сфері управління, землекористування, соціальної

стратифікації. Однак, набравши по приєднанні певної автономії, поступово втрачала її разом з ознаками регіональних особливостей, які царський уряд намагався уніфікувати, наблизивши їх до загальноросійського формату. Одним з перших кроків стало істотне обмеження, а з другої половини XVIII ст. ліквідація гетьманства (1764 р.). Другим кроком уряду, пов'язаним з поширенням влади, стало запровадження у 1797 р. кріпацтва у Південній Україні.

У Південно-Східному краї (Катеринославській, Херсонській, Таврійській губерніях) нацменшинне населення становило на початку ХХ ст. 1,600 тис. чол. Серед них було євреїв — 553 тис., тюрко-татар — 288 тис., німців — 278 тис., молдаван та румун — 155 тис., а також найбільша в Україні кількість росіян — 2 млн. 360 тис. Згідно з статистичними даними на 1916 р. у Катеринославській губернії українці становили — 68,9%, Херсонській — 53,5%, Таврійській — 42,2%¹⁴. На карті В. Кубійовича «Переселення на початок ХХ ст.» відображено міграційні процеси серед трьох народів: українців, росіян, поляків. Аналізуючи карту, можна виділити два основні райони імміграції в Україну. По-перше, це Донбас і Катеринослав — райони швидкого і активного промислового розвитку, куди мігрували переважно росіяни з Центрально-Промислового та інших районів Росії. Південно-Східна Україна мала низьку густоту заселення (0,34–0,71 душ)¹⁵. У 1890–1930 рр. сюди переселилося приблизно 2 млн, здебільшого росіян, що оселилися у містах і промислових центрах¹⁶. Це, звичайно, згодом привело до зменшення в національному стані посідання українців у цих регіонах.

Відсутність українців у містах вражала. Оскільки багато міст виконували роль адміністративних і військових центрів, вони притягували до себе російських чиновників і солдатів. Деякі дані для аналізу містить «Статистический ежегодник России. 1916 г.»¹⁷. В ньому, зокрема, вміщено таблицю, яка відбиває не лише питому вагу населення різних національностей в українських губерніях, а й показує, який відсоток цього населення проживав у містах.

Важливим чинником, який пояснював велику перевагу росіян у середовищі пролетаріату, було те, що в Росії, на відміну від України, промисловість існувала ще з XVIII ст. Тому, коли розпочався промисловий бум та урбанізація, українці виявилися неготовими взяти в них участь. За даними перепису 1897 р. у гірничодобувній та металургійній промисловості Катеринославської губернії працювало 67,8% росіян¹⁸. Серед найдосвідченіших

робітників важкої промисловості Півдня тільки 25% шахтарів і 30% металургів становили українці. Навіть на цукроварнях Правобережжя російських робітників налічувалося майже стільки ж, як і українських.

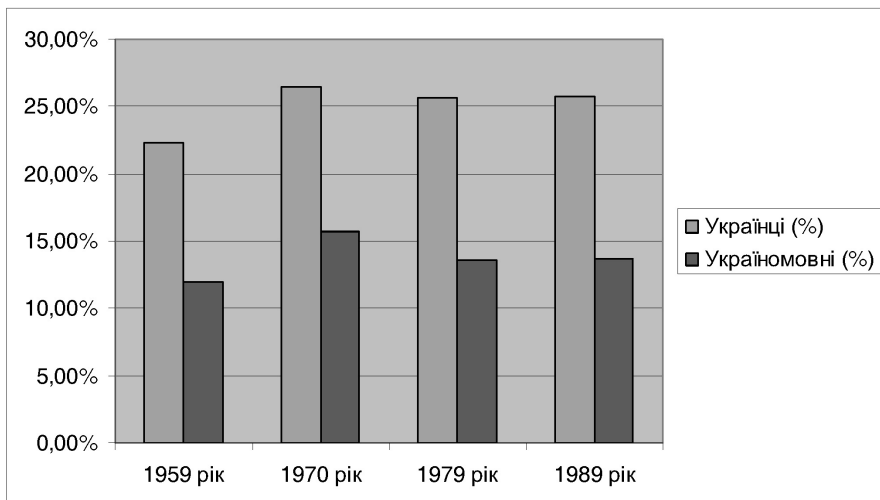
Губернії	Українці		Велико-роси		Євреї		Поляки		Німці		Інші
	% в губ.	В міст.	% в губ.	В міст.	% в губ.	В міст.	% в губ.	В міст.	% в губ.	В міст.	В міст.
Волинська	70,1	19,7	3,6	19,0	13,2	50,8	6,2	7,6	5,7	0,9	1,2
Катерино-славська	68,9	27,6	17,9	46,6	4,7	26,0	0,6	1,8	3,9	1,0	4,0
Київська	79,2	28,1	6,1	33,1	12,2	31,0	1,9	4,7	0,4	1,1	0,2
Подільська	80,9	32,4	3,4	14,9	12,3	46,1	2,3	4,8	0,1	0,2	1,0
Полтавська	92,9	57,2	2,6	11,4	4,0	29,3	0,1	1,1	0,2	0,4	–
Таврійська	42,2	10,4	27,9	49,1	3,8	11,9	0,7	1,9	5,4	1,5	19,2
Харківська	80,6	54,2	18,1	39,8	0,5	3,2	0,2	1,3	0,4	0,8	0,2
Херсонська	53,5	17,2	21,0	45,0	11,8	28,4	1,1	3,1	4,6	1,7	7,1
Чернігівська	85,7	48,8	8,9	23,0	5,1	26,0	0,1	0,6	0,2	0,2	0,1

Форсована індустріалізація 30-х рр. ХХ ст. Східного і Південного регіонів супроводжувалася трансформацією культурних установ та орієнтирів поведінки. Титульний етнос домінував у цих регіонах лише за «крипто-формальною демографічною ознакою»¹⁹, хоча реально переважало російськомовне культурне середовище.

Політика «розчинення» українців південних областей іноетнічним населенням, що неухильно проводилося імперською владою, була продовжена в радянський період. «Інтернаціоналізація» Півдня та Сходу — сформувала у населення цієї частини України особливості ментальності, посилила диференціацію в рамках єдиного географічного простору. Вагомим важелем такої політики було перемішування населення та політика русифікації. Масові переміщення людей як засіб руйнування традиційних, національних, культурних зв'язків, становили основу формування нової наднаціональної спільноти — «радянського народу» як соціальної бази режиму.

Етнічна композиція змінювалася не на користь української нації. За даними міграційної статистики, в 60–70-ті рр. ХХ ст. рр. Україна внаслідок міграції втратила 680 тис. українців, одночасно

в Україну прибуло 940 тис. осіб інших національностей²⁰. За 30 років (1959–1989 рр.) абсолютна чисельність росіян в Україні виросла на 60% (1,5 млн осіб)²¹. Розміщення росіян було неоднорідним у різних областях України. Найбільше їх жило у Донецько-Придніпровському регіоні, а також у двох областях Південного регіону (Кримській та Одеській). Крим і Донбас мали найменшу питому вагу українського населення. Так, у Криму на початок досліджуваного періоду вона становила 22,3% (єдина в Україні область, де українці становили меншість населення²². Відповідно, в Криму був найвищий, порівняно з іншими регіонами, відсоток українців зросійщених за мовою. Він становив майже половину загальної кількості українців у Криму — 47,03% (на 1959 р). У співвідношенні з питомою вагою українців у Криму частка україномовних на графіку має такий вигляд:

Невтішне для української мови становище в Криму було прямим наслідком послідовного пресингу з боку Москви і відповідних кроків Міністерства освіти України. І це незважаючи на те, що Крим тільки-но увійшов до складу УРСР і на півострів спрямовувався величезний потік україномовного населення. Але логіка і об'єктивні потреби у наданні знань з української мови не бралися до уваги.

17 квітня 1959 р. Верховна Рада УРСР ухвалила відповідно до союзного «Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про

подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР»²³. У січні 1960 року була підготовлена записка до ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про заходи по поліпшенню викладання російської мови у школах Української РСР», а 26 травня 1983 р. був прийнятий документ «О дополнительных мерах по улучшению изучения русского языка в общеобразовательных школах и других учебных заведениях союзных республик»²⁴. Метою цих документів було прискорення процесу русифікації. Українській мові відводилася роль периферійної, другорядної мови спілкування сільських школярів. У містах кількість учнів, що навчалися російською, в рази перевищувала тих, хто навчався українською. У Сімферополі, Одесі, Миколаєві у 1959/60 навчальному році російською мовою навчалося від 90% до 98% всіх учнів, у Севастополі — 97,7%²⁵.

Серед 15 кримських газет, які виходили в Криму російською мовою, українською бачили світ «Кримська правда» і «Кримський комсомолец» (як дубляж російської). Наклад «дублерів» був набагато нижчим від тиражу «основного складу». Так, «Крымская правда» у 1960 році мала тираж російською мовою — 80000 примірників, а українською — 15000, «Крымский комсомолец» у 1962 році налічував російською — 28 600, українською — 1 200 примірників²⁶.

Різний історичний досвід, закріплений в історичній пам'яті, архетипах проектувався на весь комплекс елементів суспільної свідомості, зумовивши такі параметри розмежування: ментальність, політична культура, мова. Мовна поведінка була і залишається найпомітнішим чинником регіонального виміру національної ідентичності. Згідно з даними соціологічних опитувань, у всіх регіонах України серед критеріїв етнічної ідентифікації, а саме: знання мови, громадянства, національності батька та матері, знання історії, місця мешкання та місця народження — респонденти з різних регіонів виокремлюють в першу чергу знання мови, інші критерії загалом між собою розрізняються незначною мірою.

Попри потужні консолідаційні властивості мови сьогодні мовний фактор є більш роз'єднуючий, ніж об'єднуючий. В Україні внаслідок вищевикладених чинників виокремилися декілька мовно-культурних регіонів — переважно україномовний Захід (Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська і Чернівецька області), переважно російськомовний Схід (Харківська, Донецька і Луганська області) та Південь (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області й АР Крим)

ІШЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України

та двомовний Центр: Захід Центру (Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Київська області та м. Київ), Схід Центру (Дніпропетровська, Полтавська, Сумська і Чернігівська області). Станом на 2003 р. співвідношення мовно-етнічних груп у відсотках по регіонах було таке²⁷:

Мовно-етнічні групи	Захід	Захід Центру	Схід Центру	Південь	Схід	Загалом дорослі
Україномовні українці	91,7	59,3	30,8	5,3	3,6	38,5
Суржикомовні українці	1,5	13,0	20,6	11,3	8,3	10,7
Російськомовні українці	1,3	17,2	33,5	40,0	48,6	28,0
Російськомовні росіяни	1,5	5,8	11,1	31,3	34,1	16,9
Інші	4,0	4,7	4Ю0	12,2	5,4	6,0

Отже, мовний контраст є дуже суттєвим. Відповідно, різниця фігурує і в системі цінностей населення Заходу, Сходу та Центру України, і в критеріях регіональної національної ідентичності, в основі якої, як вже зазначалося, лежить не лише спільність походження, а й мова, традиції. Результати соціологічних опитувань показують, що колективна пам'ять українців має регіональну специфіку, яка, крім того, виявляється в різній оцінці явищ минулого, в політичних орієнтаціях²⁸.

Таблиця 1

Яка ваша національність?	%		
Вибірка 2000, відповіді 2000 (100%)			
	Українець	Росіянин	Інша
Київ	80,6	16,7	2,8
Північний регіон	94,5	4,9	0,5
Центральний	88,2	9,3	2,4
Північно-Східний	73,4	22,6	4,0
Північно-Західний	97,2	2,1	0,7
Південно-Східний	82,8	14,6	2,6
Західний	96,2	2,9	1,0
Південно-Західний	90,6	4,7	4,7
Південний	76,6	15,9	7,5
Крим	20,8	73,3	5,9
Східний	55,1	42,0	2,9
Всього	78,3	18,8	3,0

Дослідження, проведенні 2002 року фондом «Демократичні ініціативи» та центром «Социс»²⁹, підтверджує тезу про те, що коли розглядати питання про визначення національності і рідної мови з урахуванням регіональних розбіжностей, то культурні ідентифікації серйозно відрізняються одна від одної (див. табл. 1, 2).

Таблиця 2

Ваша рідна мова?	%		
	Вибірка 2000, відповіді 2000 (100%)		
		Російська	Інша
Київ	64,8	35,2	0
Північний регіон	88,0	11,5	0,5
Центральний	83,7	15,4	0,8
Північно-Східний	61,0	37,9	1,1
Північно-Західний	97,9	2,1	0,0
Південно-Східний	64,8	34,3	0,9
Західний	96,2	3,8	0,0
Південно-Західний	89,4	7,1	3,5
Південний	60,2	35,8	4,0
Крим	10,9	86,1	3,0
Східний	19,7	78,3	1,9
Всього	65,4	33,3	1,3

Висновки. Регіоналізм в Україні є об'єктивною реальністю. До основних факторів, що протягом усієї історії України, починаючи з епохи Київської Русі, впливали або зумовлювали процес формування національної ідентичності, її регіональних особливостей, належать державність (точніше, бездержавність України, за винятком нетривалих періодів), територіальне розчленування українських земель і, відповідно, різний історичний досвід, набутий ними, диференційована історична пам'ять і, як наслідок, — інші параметри диференціації.

Наявні територіально-регіональні економічні розбіжності підсилюються економічною кризою, що, поряд з іншими факторами (етнічною структурою населення, історичними традиціями, конфесійною належністю, техногенними розходженнями тощо), відбиваються на особливостях політичних інтересів. Про це свідчить, зокрема, ситуація, що виникла під час виборів Президента України 2004 року. Регіональна ідентичність розглядається як багаторів-

нева структура, що складається з ідентифікації територіальної, соціальної, етнічної, політичної, релігійної тощо. Регіональна ідентичність дає змогу кожному індивідові відчутти себе частиною спільноти, постає об'єднуючим фактором. Водночас, виступаючи мобілізуючим ресурсом, регіональна ідентичність є основою формування регіоналізму як соціально-політичного руху.

Разом з тим, Україна не є штучним уламком колишніх великодержав, який постійно вимагав би творення різних ідеологічних проектів для підтримки своєї цілісності, а наближається за історично-етнополітичними засадами в один ряд з іншими централь-но- і східноєвропейськими національними державами, ядром яких є ареали розселення державоформуючої нації. Тобто Україна має всі необхідні об'єктивні етногеографічні підстави бути національноцілісною державою. А основним гарантом суспільної єдності України є цілісність самої української етнічної нації, яка за всіма параметрами має державоформуючий характер і необхідні історично-географічні передумови для формування ефективної системи взаємозв'язків з етнонаціональними меншинами (тривале, переважно безконфліктне, проживання на одній території, порівняно високий рівень компліментарності та ін.)³⁰.

---

¹ Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 149–150.

² Нагорна Л. Національна ідентичність // Розбудова держави. — 1997. — №7–8. — С. 48.

³ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М., 2003. — С. 209, 255.

⁴ Див.: Кривицька О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. — 2001. — №6 (18). — С. 14–16.

⁵ Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки // Регіональна історія України. — Вип. 1. — 2007. — С. 111.

⁶ Реєнт О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України // Регіональна історія України. — Вип. 1. — 2007. — С. 97.

⁷ Див.: Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки // Регіональна історія України. — Вип. 1. — 2007. — С. 125.

⁸ Шелухин С. Немецкая колонизация. — Одесса, 1915. — С. 29.

⁹ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975. — С. 44–45.

¹⁰ Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення // Розбудова держави. — 1994. — №5. — С. 20.

¹¹ Сергійчук В. Земля, яка стала рідною // Відродження. — 1995. — № 2. — С. 72.

¹² Наулко В.І. Географічне розміщення народів в УРСР. — К., 1968. — С. 20.

¹³ Арш Г.Л. Греческая эмиграция в Россию в кон. XVIII — нач. XIX в. // Советская этнография. — 1969. — №3. — С. 83–84.

¹⁴ Матеріали к вопросу о земельной политике на Украине // Украинский коммунист. — №1. — М., 1919. — С. 39.

¹⁵ Там само. — С. 37.

¹⁶ Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — Т. 1. — К., 1994. — С. 148.

¹⁷ Статистический ежегодник России. — М., 1918. — С. 68–69.

¹⁸ Там само. — С. 18.

¹⁹ Реєнт О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України. — С. 99.

²⁰ Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970). — К., 1977.

²¹ Товкун В.И. Направление миграции в Украинской ССР // Вопросы демографии. — 1968. — С. 142–147.

²² Див.: Загробська А.Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. — К., 1974. — С. 24–25.

²³ Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР // Радянська школа. — 1959. — №1. — С. 3–19.

²⁴ Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О дополнительных мерах по улучшению изучения русского языка в общеобразовательных школах и других учебных заведениях союзных республик // Правда. — 1983. — 27 мая.

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 15. — Оп. 15. — Спр. 2683. — Арк. 24–25.

²⁶ Летопись периодических изданий СССР. — 1961–1965 гг. — Ч. II. Газеты. — М., 1967.

²⁷ <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1332>

²⁸ Див.: Воропаєва Т.С. Психологія національного буття: регіональні відмінності // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. — С. 259–261; Макеев С. Регіональні відмінності в оцінці економічної та соціально-політичної ситуації // Політичний портрет — України, 1996. — № 15. — С. 70–90; Романюк А., Черниш Н. Схід — Захід: компроміс чи конфронтація? // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — №3. — С. 104–116; Стегній О., Чурилов М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. — К., 1998.

²⁹ Див.: Кисельов С., Сальникова А. Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціально-політичного // Політичний менеджмент. — 2003. — № 2. — С. 31–41.

³⁰ Дністрянський М. С. Геополітична культурна цілісність України. Об'єктивні реалії, модерні виклики та перспективи зміцнення. (<http://dialogs.org.ua/ru/>)